

Gángó Gábor

A SZABADSÁG ANTINÓMIÁI 1848 UTÁN: EÖTVÖS ÉS A LOMBARD „DOKTRINEREK”

Közismert, hogy 1848 liberálisai a forradalmak után Európa-szerte az íróasztal mellett igyekeztek a köz javára fordítani a bennük maradt tetterőt. Széles horizontot kínálkozik tehát arra, hogy a magyar szabadelvűek elméleti frontemberének, Eötvös Józsefnek az 1848 utáni állambölcséleti rendszerét – illetve jelen esetben annak alapelveit – az összehasonlító eszmetörténet mérlegére tegyük. Ez a tanulmány megmarad a Monarchia keretein belül: annak délnyugati végeire tekint; nevezetesen két lombard politikus-gondolkodónak – a *Risorgimento* eszmei küzdelmei során kapott elnevezés szerint a „méréskeltek” („*moderati*”) két képviselőjének, Carlo Cattaneónak és Giuseppe Ferrarinak a forradalom utáni összegző írásaira. Az Eötvössel való összehasonlítást (akár az itt nyitottnál tágabb perspektívában is) szinte megköveteli hármójuk hasonló műveltsége, forradalom előtti érdeklődési és tevékenységi köre és az azutáni elméleti kérdésfeltevéseknek a (továbbra is) közös birodalmi alávetettségéből és a hasonló '48-as tapasztalatokból eredő azonossága.

Az itáliaiak esetében – rendkívül gazdag anyaországbeli irodalom mellett – nem törekedhettem új eredmények felmutatására. A cél e nálunk igen kevéssé szem előtt tartott politikatudósok szabadságról, alkotmányosságról és a birodalom lehetséges berendezkedéséről alkotott nézeteinek ismertetése, mintegy háttérül – és ellenpontjául is – Eötvös 1848 utáni eszméinek. Az összehasonlítás eredményeképpen talán jobban láthatók lesznek azok a történeti és tudati kényszerítő erők, amelyek miatt Eötvös 1848 után *rovid időre* ugyan, de letér, naprakész tájékozódása ellenére, a nyugati politikaelmélet fő nyomvonaláról.

Amiről szó lesz, az vegytiszta párhuzamtörténet: nincs adat arra, hogy e politikusok, akik ugyanazokért a célokért és ugyanazokkal az eszközökkel küzdöttek, valaha is tudomást szereztek volna erről. Egyébként is, míg Cattaneo hazájának sorsát a birodalom mozgalmaival egységben szemlélte, addig Eötvös számára a forradalmi Itália nem létezett. Az olasz segély ügyében tartott nagy képviselőházi beszéde is egyértelműen és kizárólagosan a birodalom érdekeit tekintette; akkori magatartására később vizsgatérve, így keresi az önigazolást a forradalomról szóló, alább bőven idézendő kéziratok művében: „*Magyarországban elfelejtett: hogy ott, hol kötelesség teljesítése forog kérdésben, a rokonszenvnek hallgatni kell, és a birodalomnak olasz ügyében sem azon anyagi, sem azon morális istáp nem nyújtott, melyet az joggal követelhetett volna.*”

A két milánói születésű Romagnosi-tanítvány idősebbike, Carlo Cattaneo (1801–1869) tanári gyakorlat és főként gazdaságtani publikációk után lett 1848-ban a milánói öt nap egyik vezetője. A forradalom bukását követően Svájcba emigrált, ahol legfontosabb feladatának az elmúlt évek eseményeinek dokumentálását tekintette. Ennek érdekében indította el, Francesco Dall'Ongaróval közösen, ARCHIVIO TRIENNALE (HÁROM ÉV LEVÉLTÁRA) című forráskiadás-sorozatát, melynek 1850 és 1853 között három

kötete jelent meg. A századközep Itáliájának politikai életében már jobbára csak írásaival jelen levő Cattaneo közelebről szemügyre veendő, eredetileg franciául írott műve, az INSURRECTION DE MILAN EN 1848 (AZ 1848-AS MILÁNÓI FELKELÉS) még a forradalom évében jelent meg Párizsban.

Jóllehet itt a forradalmi időszak írásairól lesz szó, érdemes megemlíteni, hogy részletes elemzést kívánnának Eötvös és Cattaneo korai munkásságának hasonló jellegzetességei is. Még ha tudjuk is, hogy e kérdések a forradalom előtti évtizedek liberálisait Európa-szerte foglalkoztatták, akkor sem mehetünk el mellett minden ámulás nélkül, hogy szinte egy időben – a harmincas évek második és a negyvenesek első felében – keletkezett A SZEGÉNYSÉG IRLANDBAN és a SU LO STATO PRESENTE DELL’IRLANDA (ÍRORSZÁG JELEN ÁLLAPOTÁRÓL) (melyet néhány évvel később a SUI DISASTRI DELL’IRLANDA NEGLI ANNI 1846 E 1847 [AZ 1846–47. ÉVI ÍRORSZÁGI TERMÉSZETI CSAPÁSOKRÓL] követ), a FOGHÁZJAVÍTÁS és a DELLA RIFORMA PENALE (A BÜNTETŐREFORMRÓL), A ZSIDÓK EMANCIPÁCIÓJA és az INTERDIZIONI ISRAELITICHE (A TILTÓ ZSIDÓTÖRVÉNYEK).

Giuseppe Ferrari (1811–1876) jogi és filozófiai előtanulmányok után fiatalon főleg Vico munkáiban mélyedt el, a SCIENZA NUOVA új kiadását is ő rendezte sajtó alá. 1839-ben a francia fővárosba érkezett hosszabb tartózkodásra, többször publikált a *Revue Des Deux Mondes*-ban, és 1843-ban Párizsban jelent meg filozófiájának alapvetése, az ESSAI SUR LE PRINCIPE ET LES LIMITES DE LA PHILOSOPHIE DE L’HISTOIRE (ÉRTEKEZÉS A TÖRTÉNETFILOZÓFIA ALAPJÁRÓL ÉS HATÁRAIRÓL). (Csak sajnálhatjuk, hogy az előszeretettel széljegyzetelő Eötvös példánya abból a műből, amelyikkel Ferrari polemizál – Buchez INTRODUCTION À LA SCIENCE DE L’HISTOIRE [BEVEZETÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBA] című munkája –, mára már eltűnt az Akadémiai Könyvtár állományából.) 1848-ban hazatért, de nem kapcsolódott be a forradalomba, rövidesen ismét Párizsban vette útját. Élete végén képviselő, egyetemi tanár volt az immár egységes Itáliában. MACHIAVEL, JUGE DES RÉVOLUTIONS DE NOTRE TEMPS (MACHIAVELLI, KORUNK FORRADALMAINAK BÍRÁJA) című, kevésbé elemzett, ám számunkra fontos munkája 1849-ben jelent meg. Rá két évre publikálta történetfilozófiai főművét, melynek címe FILOSOFIA DELLA RIVOLUZIONE (A FORRADALOM FILOZÓFIÁJA).

Mind Cattaneo, mind Ferrari számára – Lombardiának az osztrák birodalomba való beágyazottságából eredően – 1848 legfontosabb dilemmája szabadság vagy függetlenség prioritása. Ahogy az utóbbi összegezte: „A szabadság és függetlenség kivívásának kettős feladata [...] túl nehéz egy nemzetnek.” Mindketten egyértelműen úgy ítélik meg, hogy az alkotmányosság kivívása az elsőrendű feladat. „A forradalom útja világosan ki volt jelölve” – írja Ferrari a MACHIAVEL -ben. – „Az igazságosság azt követelte, hogy a szolgaság alapját támadjuk meg, mielőtt a külfölddel harcba bocsátkoznánk; az igazságosság azt akarta, hogy semmisítsük meg a pápai abszolutizmust a lombard–velencei királyság felszabadításáért indított harc előtt.” A forradalom bukásának legfőbb okát a szabadságról való lemondásban látják, egyrészt azok részéről, akik azt függetlenségi aspirációknak áldozták fel, másrészt a lombard arisztokrácia részéről. Cattaneónál ezt olvashatjuk: „Itália nem Ausztriának esett áldozatul, nem a császári hadseregnek, hanem előkelői retrográd nézeteinek. [...] Ausztria csak a szabadság erejével győzhető le; és ők jobban féltek a szabadságtól, mint Ausztriától.” Továbbá: „Nem igaz, hogy honfitársaim, kizárólag az őket körülvevő veszélyekkel lévén elfoglalva, csak az anyagi erőben bíztak és a végső politikai eszközökben. A szabadságukat, amely a maga erejéből már győzedelmeskedett, feláldozták a katonai erő fantomjának. Nem voltak eléggé meggyőződve arról, hogy minden forradalom egy eszme kifejlődése, és hogy csak akkor győzhet, ha ezt az eszmét követjük rendíthetetlen odaadással.” Ferrari szerint: „Feláldozták a szabad-

ságot a függetlenségnek, az alkotmánynak szinte még a nevét is eltörölték, mintha az abszolutizmust és a szent inkvizíciót reformok útján akarták volna tökéletesíteni. [...] Soha nem szabad a háborút a forradalom elé helyezni, nem szabad elnapolni a szabadságot függetlenségi megfontolások miatt; ez az egyetlen alapelve, amely maga képes Itália baját megoldani.”

A föderált Ausztria keretében való megmaradás gondolata, amely Cattaneo előtt elsősorban a Károly Alberttel való személyes ellentéte és a piemontiakkal szembeni bizalmatlansága miatt merül fel lehetőségként, már 1848 márciusában megfogalmazódik abban a kiáltványban, amelyet Ausztria népeihez akart intézni. E szövegben, amely a maga idejében végül is nem jelent meg, arra inti a birodalom nemzetiségeit, hogy az abszolutizmus korának ellenségeskedése után „a szabadságot mindannyian a kölcsönös barátságban keressék”, majd így folytatja: „vegyetek példát a svájci szomszédokról, akik ugyanazt a láncot viselték, és szétörték a kölcsönös barátság és testvériség erejével”. Alétesítendő konföderáción belül a legmesszebb menő, szinte önálló államiságot feltételező önrendelkezési jogok tiszteletben tartását itéli kívánatosnak: „Minden államnak legyenek saját törvényei, pénzügyei, hadserege.” Egymás belügyeibe nem szabad beavatkozni, a szabad nyelvhasználatot garantálni kell.

E tervre az INSURRECTION ... lapjain így tér vissza: „Az olaszok, éppúgy, mint a lengyelek és a magyarok, vazallusává lettek az ausztriai németeknek, akiket a németek is szinte lenéznek. Nem lehetett volna-e ezek elé a szép és erős nemzetek elé állítani az alternatívát: vagy hagyják magukat eltörölteni egy olyan faj által, amelyet nem kedvelnek, nem becsülnek, vagy elszakítani az összeköttetés szálát, ami a lealázottság zálogává vált? Az anyagi egység utáni vágy fogja elveszteni Ausztriát. A dolgok ereje által nem lehetne egyéb, mint föderált monarchia.” Ez a gondolat még később, 1851-ben a levelezésében is előkerül, a magyaroknak oly ismerős Dunai Egyesült Államok álomképének formájában: „Nagy eszme, amely sok kérdést megoldhatna Italiában és egész Európában, és megelőzhetne százezernyi ellentétet. Mennyivel más lett volna, ha Kossuth a becsvágyó magyarok köztársasága helyett a Dunai Egyesült Államokat kiáltotta volna ki; Szerbia, Horvátország és Erdély kisebbségének mennyi gyűléte és mennyi szembenállása [lett volna elkerülhető]; micsoda nagyszerű köztes cél (mezzo termine) az ahhoz vezető úton, hogy a Kronlandokat Freylandokká alakítsuk, az ausztriai birodalmat egy óriás és legyőzhetetlen Svájcá!”

A forradalmak bukása után a végső következtetéseket mind Cattaneo, mind Ferrari már a formálódó olasz nemzeti egység keretében gondolkodva vonja le. Cattaneo: „A forradalomban egyáltalán nem elvetélt kísérletet látok; egy nagy nemzeti forradalom első erőfeszítésének tekintem, amely, megváltoztatva Itália politikai helyzetét, végül felsorakoztatja a szabadság és a haladás ügye mellé egy nagy nemzet minden erejét. Továbbá olyan befejezett eseménynek tekintem, amely máris hatalmasan megrázkódtatta az ausztriai birodalom építményét. A történelem: tapasztalat; siessünk történelmet csinálni, hogy késedelem nélkül profitáljunk a tapasztalatainkból. Honfitársaimnak őszintén meg fogom mutatni ebben az írásban azokat az illúziókat, amelyeknek aldozatul estek, azért, hogy ha tudom, megakadályozzam, hogy legközelebb ugyanaz a szerencsétlenség érje őket.” Ferrari: „Az 1848-as év nem veszett kárba: felszínre hozta az összes problémát. Palermo a szabadságát, Milánó a függetlenségét, Róma a pápaságát [...]. Az 1848-as év csak a forradalom prológusa volt.”

Hogy Eötvösnél az alkotmányos szabadság volt az az elérendő cél, amelynek egész reformkori munkásságát a szolgálatába állította, azt, úgy gondolom, fölösleges bizonyítani, és az e kérdésben 1848 után elfoglalt álláspontját is bőven tárgyalja a szakirodalom. Az itt középpontba állított jelenség – akárcsak a két lombard gondolkodónál

– e megváltozott álláspontnak az alkotmányosság és föderáció elkerülhetetlenül összekapcsolódó problémájában való gyökerezése. E kérdéssel az URALKODÓ ESZMÉK-et megelőző kéziratok művei egyikében, az igen korán, már 1848 végén készen levő AZ 1848IKI FORRADALOM TÖRTÉNETÉ-ben nézett szembe. Az alapvető antinómiát a következőképpen fogalmazza meg: „A kérdés csak az, vajon [...] feltartva a történelmi jog alapját, melyen az Auszriai birodalom alapítva vala, s mely annyi nemzetiségnek, sőt egy kettős – azaz a magyar és auszriai tartományok – külön birodalomnak fennállását igénylél – lehetett e a birodalmat alkotmányossá változtatni, anélkül hogy annak egysége s vele egész hatalma kérdésbe vétessék. [...] A szabadság eszméje a közös monarchia eszméjével ellentétben állt.”

Eötvös választása – „Szükséges tehát, hogy a Monarchia erős legyen” – közsímet. Az említett kéziratok munka fontosságát az adja, hogy ennek alapján dokumentálható: Eötvös Cattaneo-hoz és Ferrarinhoz hasonlóan nemcsak jól látta a birodalom belső gyengeségeit, hanem fontolóra vette az egyik lehetséges megoldást, a föderatív átalakítást is.

Jóllehet a függetlenség egész kérdéskörét legszívesebben megkerülné, és ezért történeti értékelése során is abból a nem létező eszményből indulván ki, amit az 1848. tavaszi-nyári sorozatos egyeztető tárgyalásokon képviselt (Magyarország és Ausztria „között [...] az öszveköttetés [...] alapját senki a personalis uniónál egyébben nem keresheti”), mindazonáltal világosan látja, hogy a polgári alkotmánnyal szükségszerűen együtt jár a föderatív államberendezkedés. „Austria tudta: hogy ha Magyarország constituálása sikerül, benne egy magában kiegészített alkotmányos monarchia fog felállni, mely a magyar koronához tartozó minden tartományokat magába foglalja, s a feloldhatatlan szövetségen kívül, melyben Auszriához áll, minden más tekintetben önállólag rendezi dolgaiat.” Azt is tisztán felismeri, hogy ennek az államformának az életképességét csak az egész Monarchia alkotmányossága szavatolhatja: „Az örökös tartományok részéről Magyarország biztosságát a tartományok alkotmányosságában látá, s azon meggyőződésben, hogy Austria népei Magyarország függetlenségét nem támadhatják meg anélkül, hogy saját szabadságokat veszélyeztetnék.” Értethető beszéd: és Eötvöst mégsem viszi rá a lélek, hogy ezt az alapvetet, amit maga állított fel, „a birodalom tukorképeben”, vagyis a magyar koronához tartozó területek esetében is elismerje. „Egyszóval a nemzetiség címe alatt oly alkotmányos változások követeltettek, melyek által a magyar közállomány, egy országból, több országok foederatiójává alakult volna által. Ezen követelések kielégítésére a 848iki törvényhozás nem tett semmit. [...] Különállási követeléseiket sem a történelmi jog, sem a dolgok helyzete által igazolva nem látá.” Ennek oka, hogy mivel „a magyart kivéve nem találunk népfajt, melynek tetemes része nem laknék a birodalom határain kívül”, a nemzeti önrendelkezés biztosítása óhatatlanul a történelmi Magyarország széthullásához vezetne. (Amit más népektől megtagad, azt Magyarország esetében viszont természetesnek veszi: „A magyarságnak ügye s az alkotmányosságé annyi időtől oltta identicusoknak tartattak, hogy most, midőn az utóbbi győzött, ez egyszersmind a magyar nemzetiség tökéletes győzelmének tekintetett.”)

E felismerésével Eötvös persze nincs egyedül. Még ha a közzéemlény a dezorganizáció fenyegető veszélyével nem volt is oly általánosan tisztában, ahogy azt például Bibó – a nemzetiségi kérdés kötetnyi irodalmával és még néhány történelmi katalizma tapasztalatával a háta mögött – A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGÁ-ban magától értetődően állította, hasonlóan gondolkodó kortársak azért akadtak. Elég Kemény Zsigmond FORRADALOM UTÁN-jára emlékeztetni: „Azonban késő volna afelől kétkedni, miként a nemzetiségek szeparációja, az eszély követeléseim dacolva, a képtelenség és az

örjögés minden fegyvereivel küzdeni fog. Az osztrák monarchiában lakó népfajok közül csak a magyar nem terjed a birodalmi határokon túl. Sőt a más népfajok többsége és erősebb érdekei e határokon kívül fekszenek.” Azonban most nem e párhuzam a fontos, és nem is az, hogy Eötvös Keményt a felismerés dokumentálásában tán egy évvel megelőzte, hanem a felismerés kiváltotta pánik tartós hatása Eötvös politikai helyzetelemzésére.

A közvetlen befolyásról azok a sorok tanúskodnak, amelyeket a múlt „elszalasztott” lehetőségeiről olvashatunk. Az alkotmányos szabadságról szólva az az Eötvös, aki mindig a dolgok lényegét s nem nevét tekintette, fájdalommal gondol vissza a látszatalkotmányosság felülről való bevezetésének elmulasztására: „*Ha maga idejében a kormány az alkotmányos életre nézve nézve kezdeményezte volna, a népek a szabadságnak kisebb mennyiségével elégedtek volna meg, mint melyet most erővel kiváltak – [...] Csak Németország kisebb statusaimak példáját kelle nézni, hogy gyakorlati úton megtanuljuk, miként létezhetnek alkotmányos formák az abszolutizmus lényege mellett.*” Továbbá sajnálattal veszi tudomásul, hogy „*a birodalomnak nem volt egy nemzetisége, s azon nemzetiségek, melyekből állt, nem voltak oly csekélyek vagy rokonok egymáshoz, hogy azoknak teljes abszorbiója vagy assimilatio remélhető vala.*”

A veszélyérzet a nyomtatott művekben is érezteti a hatását – áttételesebben ugyan, de sokkal tartósabban.

Eötvös az önrendelkezési jognak a rend érdekében történő megtagadásához az erkölcsi igazolást – még az 1848-i forradalom történetében – Hobbes *bellum omnium*-ának a nemzetiségekre való alkalmazásában találja meg. „*Nem egészen osztjuk azon status philosophnak nézetét, ki az emberek természetes állapotját háborúállapotban találta – [...] áll egyébiránt ott, hol nemzetiségeket látunk egymással érintkezésben.*” E gondolatból majd az AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÁGÁRÓL írott röpiratában (1850) bomlik ki a rendszer („*Minden nemzeti törekvés alapja felsőbbségének érzete, célja az uralkodás*”), hogy változatlan szöveggel visszatérjen az URALKODÓ ESZMÉK első kötetében (1851) is.

Mindez azért is fontos, mert ez az a pont, ahonnan – immár sokadszorra – megkísérelhető, hogy bevilágítsuk a „szabadság, egyenlőség, nemzetiség” frappáns szentháromságának a már Jászi által (BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÁLLAMBÖLCSELETE ÉS POLITIKÁJA című nagy tanulmányában) szóvá tett definicionális homályát. Ennek útja vezessen ismét Itálián keresztül.

Giuseppe Ferrari a nemzetiségi eszme fontosságát a MACHIAVEL -ben elismeri, azáltal, hogy Franciaország kiemelt helyét az európai társadalomfejlődésben éppen e kérdés megoldásának tulajdonítja: „*Nem véletlen, hogy Franciaország halad a nemzetek élén. Attól fogva van ott, mióta egyszer s mindenkorra bevégezte a nemzetalkotás munkáját (a *achevé le travail de sa nationalité*); attól a naptól fogva teljesen a megújulásnak szentelhette magát.*” A FILOSOFIA DELLA RIVOLUZIONE is vállalja a kötődést a francia forradalom kontinuuosnak tekintett hagyományához, és megmarad a kortárs francia politikai irodalom – mindenekelőtt Proudhon – felvetette kérdések körén belül. Aprólékos dedukciójú, mereven dialektikus gondolatmenetébe – amellyel Ferrari éppen a módszer működésképtelenségét kívánja bizonyítani – csupán a szabadság és egyenlőség antinómiájának vizsgálata fér bele.

Ferrari végigviszi az abszolút értelemben vett fogalmak logikai szembeállítását egészen *ad absurdum*; az ellentét feloldásához – ahogy egész művében – a *reveláció* (*rivelazione*) fogalmát hívja segítségül, ami nem egyéb, mint az egyes fogalmaknak a kézzelfogható, társadalmi keretek között való megjelenése.

„A szabadság a jog alapja: megvédi az életet, a testet, a szellemet, az erkölcsöt, az ember lelki életét; a jog nem más, mint ennek különböző megnyilvánulási formái. Kitől kell kérnünk? a dologtól? Nem, az embertől. Miért? Nem tudjuk; érezzük, és azt is érezzük, hogy az ember szabadsága éppúgy határtalan, mint fejlődésének lehetősége. Az erkölcs feltételezi a jó és rossz közötti választás képességét; ha a választás kényszerű, az erkölcs elenyészik. A szabadság éppen annyira védi a rosszat, mint a jót. Jogunk van valamennyi emberi vétekhöz, amint valamennyi erőnyhez; senki nem tudja ránk kényszeríteni a háládatosságot vagy a mértékletességet, mivel senki nem kötheti a felelősséghez, az érdemhez, a kezdethez, ahonnan sorsunk ered. [...] A szabadság minden ember joga. Megteremtésekor az erkölcsi felismerés egyidejűleg megteremti az egyenlőséget; mivel a lelküsermetem arra kényszerít, hogy más jogát is tiszteletben tartsam arra nézve, amit magamnak követetek.” Ebben az értelemben „a szabadság korlátlan; ha nem az, többé nem szabadság”. Viszont a formális egyenlőség megteremtése éppen az ellentézes következményekkel jár: lerombolja a szabadságot. Ferrari példája: ha két családot kiteszünk egy lakatlan szigetre, és ha az egyik meggazdagodik, a másik nyomorba süllyed: „ebben az esetben a szabadság és egyenlőség nevetségessé válik: a jog teremti meg a szolgaságot; a logika egymással rombolja le a jog két alapfogalmát”. Ezért „a szabadság és egyenlőség nem tekinthetők elvontan, fel vannak áldozva az igazságosságnak, és mértékük meg van szabva az érdekek által. Az absztrakt szabadság semmi, a jog akkor kezdődik, amikor megtámadtatunk; akkor érezzük magunkat szabadnak, és a szabadság igazságossággal átszellemítése védi meg tevékenységünket. Meddig? Ameddig az érdekeink megkövetelik. Mi tehát a szabadság szférája? Magában foglalja az összes lehetséges javakat. [...] Kiterjedése minden új felfedezéssel növekszik; a keresztények szabadabbak, mint a pogányok, mi pedig szabadabbak vagyunk a keresztényeknél. A tudat és az érdek tehát a két összetevője a szabadságnak; a magát védelmező ember törekvése alkotja a jog erkölcsi erejét, az érdek fogalma adja a mértékét. [...]”

„A probléma azon a ponton keletkezik, ahol az egyenlőség határt szab a szabadságnak. Itt a logika minden jogot felfogat; a metafizika új antinómiákkal járul hozzá a logika antinómiáihoz; a revelációt kell követni, [...] és a reveláció feloldja az ellentétet a tudattal, amely az egyenlőséget teremti meg, és az érdekekkel, amely annak mértékét adja. Más szavakkal: az embereknek ahhoz az egyenlőséghez van joguk, amelyet annak éreznek, és amelyet el akarnak érni. [...] De ha az alávetett ember fellázad, és nagyobb tevékenységi teret követel, akkor a szabadsága kiterjed, az egyenlőtlenség csökken, az anyagi egyenlőség felé tart. [...] A szabadság megteremtette az urakat, a fejedelmeket, a királyokat; a megvalósuló egyenlőség megteremtette a polgárokat, és nekivágott az emberi nem alkotmányára felé vezető útnak. De a céltől messze vagyunk.”

A gondolatmenet ezt követően a tulajdonviszonyok – vagyis az eszmei ellentétek társadalmi megjelenése – felé fordul. Ferrari a szabadságot és egyenlőséget igenis összeegyeztethetőnek véli, nevezetesen a tulajdon és öröklés korlátozása, valamint a saint-simoni értelemben vett *legge agraria*, vagyis a mezőgazdaság „ipari forradalmának” megvalósítása révén.

Ferrari ebben a folyamatban – az egyenlőség fokozatos megvalósulásában – látja a francia forradalom értelmét. Ez hát a válasz, amely már előre látható volt a minden későbbi módszertani kritika ellenére alapvetően a hegeli rendszeren belül maradó racionális-revolucionista kérdésfeltevésből: „A forradalom az emberiség kormányzására hivatott filozófia diadala. A filozófián kívül nincs forradalom; az ész nem szabad, a tudomány nem úr; a kultusz uralkodik a társadalom felett, uralja a gondolkodást, törvényt hoz, és kormányozza az emberiséget. Forradalmon ezek után minden ember azt a nagy mozgalmat érti, amelylyel Franciaország felrázta Európa valamennyi népét. Most az a feladat, hogy megtudjuk, abban hogyan jelent meg a filozófia.”

Eötvös az URALKODÓ ESZMÉK legelején a szabadság, egyenlőség, nemzetiség fogalmait definiálni kívánja ugyan, ám ezek a meghatározások nem tekinthetők másnak, mint az 1848 előtti meggyőződése mintegy önkéntelen ismétlésének. Eszerint a szabadság és egyenlőség az egyéni képességek szabad kibontakoztatásának lehetősége minden ember számára a törvény előtti egyenlőség alapján. Ettől azután a továbbiakban el is tekint, lényegében erre utal későbbi megjegyzésével is: „az angol alkotmányból vont tapasztalásokat viszonyainkra alkalmazni nem lehet”. Ehelyett szándéka szerint a francia modellt venné figyelembe. Az érdemi fogalomanalízist Ferrarinhoz hasonlóan a szabadság és egyenlőség abszolút felfogásának kritikájával vezeti be: „Hogy a szabadság és egyenlőség eszméi, abszolút értelmükben véve, egymással ellenkeznek, az nem szenved kétséget. Az egyenlőség eszméje talán posztulátuma az észnek vagy inkább az érzelemnek; de annyi bizonyos, hogy nem tény, mellyel a természetben találkozniánk. Létesítése csak a polgári társadalomban és csak a szabadság tetemes megszorítása által eszközölhető, azáltal, hogy a képességek között létező különbségek kiegyenlítése végett az egyesek tevékenységének korlátokat állítunk.”

A továbbiakban azonban a francia társadalmi állapot valóságára rávetíti némely – zömében valóban frankofon – utópia papirosvízióit: Plátón, Vairasse, Babeuf és Cabet az alapvető referenciái a szabadság és egyenlőség ellentétét tárgyaló fejezet jegyzetanyagának. És természetesen az egyébként „nagy bolond”-nak tartott Rousseau, akinek korlátlan népszuverenitás-felfogásából kiindul. A gondolatmenet itt két ágra válik, ám ezek egyike sem a létező antinómiák eredetét kutatja. Egyfelől mégiscsak a korlátlan egyenlőségnek az egyéni szabadsággal való ellentétét vizsgálja, az olvasót megajándékozva a kommunista államhatalom látnokian éles elméjű természetrajzával (bár nem ez itt a kérdés), és megterhelve az általános választójog és a vagyoni különbségek ellentétének hosszas bizonyításával, melyről – Tocqueville Amerika-könyvében – maga is olvashatta, hogy az alapvetően nem államtudományi, hanem adminisztratív jellegű nehézség. Az érvelés másik szála pedig a korlátlan államhatalom szükségszerűségének elismeréséhez vezet el.

Mindebből levon egy tapasztalatilag voltaképpen helytálló, ám módszertanilag – mivel ismét megkerüli a címben felállított antinómia vizsgálatát – problematikus következtetést. Eötvösnél a szabadság és egyenlőség fogalma a továbbiakban nem ellentétben áll, hanem egymásba olvad: „mivel az egyéni szabadság fogalma – az államról alkotott újabb nézetek szerint – fel van oldódva a népszuverenitásban, így az egyenlőség, a neki tulajdonított értelemben, csak abban állhat, hogy minden egyes polgár egyenlő mértékben vesz részt az abszolút hatalomban, amely az összességet megilleti”. Vagyis magyarul a két fogalom tartalma ugyanaz; ez pedig csak akkor lehetséges, ha a szabadság mértéke elenyésző, és minden ember egyenlően és teljességgel alá van vetve a hatalomnak. Ettől kezdve valójában közömbös, hogy a hatalom letéteményese vajon a korlátlan népszuverenitás vagy az abszolút egyeduralom. Nem véletlenül hivatkozik többször Hobbesra és Arisztotelészre, akik ugyanezt mondják.

A továbbiakban, áttérve a nemzetiségi eszme antinómiáira, Eötvös a szabadság és egyenlőség fogalmát valóban egységsként is tárgyalja. „Az általános egyenlőség és szabadság s a külön nemzeti jogosultság mint fogalmak ellentétben állnak egymással – miután amazok az állam valamennyi lakójának egyenlő jogokat s a többségnek korlátlan uralmat követelnek, ez pedig minden törzs- és nyelvkülönbséget külön jogosultság forrása gyanánt tekint [...]”. Eötvös itt lényegében az abszolút hatalom versus nemzeti önrendelkezés antinómiáját fogalmazza meg. E megállapítás a nemzetállamok esetében nem értelmezhető, a birodalom viszonylatában pedig evidensnek tűnhet, az alkotmányosság és önrendelkezés egymást feltételezésének korábban ismertetett levezetése nélkül.

Úgy tűnik tehát, hogy a „szabadság, egyenlőség, nemzetiség” eszmei triászja inkább csak a megfogalmazás (némiképp megtevesztő) módjában, mintegy *dallamában* rokona a *liberté, égalité, fraternité* erkölcsi maximájának. Ennek helyébe éppen hogy ezen eszmék gyökeres ellentéte lép, az abszolút államnak és a nemzeti ellenségeskedésnek a szomorú valósága, az utóbbinak az eddig tulajdonítottnál sokkal meghatározóbb fontosságával. Ekképpen Eötvösnek a politikából való 1848. őszi kivonulása mögött nemcsak Kossuth országlásától való idegenkedése áll, és az egységes Ausztria szorgalmazása mögött nemcsak a Világos utáni helyzet elfogadása, hanem egész 1848 utáni magatartásának és elméleti munkásságának fő mozgatója az a korai, a nemzetiségi mozgalmakkal jóformán egyidejű felismerése is, hogy az alkotmányos átalakulással együtt járó föderatív államberendezkedés nemcsak a birodalom, hanem a történelmi Magyarország széteséséhez is vezetne. A polgárosodás szükségessége és Ausztria kényes külpolitikai helyzete mellett ez utóbbi a harmadik fő érve Eötvös birodalmi patriotizmusának.

A fentiek ismeretében teljességgel érthető, hogy a korabeli európai kritika, miközben Eötvösnek a szabadságról és egyenlőségről írott elemzéseit (amelyek az itt tárgyalt spekulatív bevezetésen túlmenően remekül megírt, történetírói és recenziói erényeket csillogtató részekből is állnak) készséggel befogadja, a nemzetiség eszméjére vonatkozóan nem tud mit kezdeni a partikuláris birodalmi problémákból elvont általánosításokkal.

A modern olvasatok esetében pedig megfontolandó a felülvizsgálata az eddig bevett kritikai gyakorlatnak, amely az URALKODÓ ESZMÉK „tévedéseit” későbbi – ellentmondó – történeti tapasztalatokkal cáfolja. Sokkal közelebb juthatunk egy valóban historikus értelmezéshez akkor, ha Eötvös mára teljességgel érvénytelen kijelentéseit egyfelől olyan ábrándképeknek tudjuk be, melyekkel elnyomni kívánta magában fenyegető és nyomasztó sejtéseit (pl.: „*meggyőződésem, hogy a nemzetiség eszméjére nem nagy jövő vár*”); továbbá, ha megalapozatlannak tűnő előrejelzéseit elsősorban *a nemzetiségi eszmére vonatkoztatjuk*, és – Halász Imre egykori felismerésének értelmében – csupán a birodalomra kiterjedő érvénnyel (pl.: „*egyik [eszme] sem válhat valóra anélkül, hogy ugyanakkor a jelenlegi államélet egész formáját le ne rombolná*”).

Nem volna teljes a párhuzamtörténeti tabló, ha nem esne szó Eötvös forradalomértelmezéséről is. A központi jelentőségű kérdés megválaszolását illetően kétségtelenül vannak eredmények: immár negyven-egynéhány éve annak, hogy Sőtér István a *Forum* lapjain Eötvös 1848 előtti felfogását elemezte (EÖTVÖS ÉS A FORRADALOM). Azóta legtöbbször forradalomellenességéről olvashatunk: ebben az értelemben a forradalom egyenlő a tömegmozgalmakkal, valamint az ezen alapuló olyan hatalmi gyakorlattal, amely a túlzott erőszaktól sem riad vissza.

Ugyanakkor létezik a forradalmaknak Eötvös számára olyan aspektusa is, amely minden kiábrándító történeti tapasztalat ellenére egész élete során markánsan jelen van: ebben a jelentésben a forradalom az emberi szellem fokozatos felszabadulásának kivételes, kitörő megnyilvánulása. Ez az, ami miatt ifjúkorában lelkes hívévé vált a francia forradalomnak, és ez az, ami a kiadatlan vázlatok, töredékek, az ide-oda (például az URALKODÓ ESZMÉK jegyzetanyagába) beépített részeredmények tanúsága szerint vezérfonala lett volna a keresztény civilizáció fejlődéséről tervezett, ám soha el nem készült nagy művének.

Eötvös történetbölcséletének erre a legmélyebb alapzatára itt csupán utalni lehet: egyelőre be kell érni az arról való beszéddel, miért nem lehetséges az érdemi elemzés.

Egyrészt a kultúrtörténeti szintézis tervének rekonstrukciója – számos értékes rész-eredmény ellenére – még korántsem fejeződött be. Másrészt viszont annyi már jól látható, hogy Eötvösnek az antikvitas, a reformáció és a francia forradalom kiemelt szerepét hangsúlyozó fejlődéelmélete alapvető rokonságban van Hegelnek azzal a történelemképével, amely nemcsak történetfilozófiájában nyilvánul meg, hanem jogfilozófiájának és filozófiatörténetének, mondjuk így, *narratív* részeiben is. Annak kifejtése előtt tehát ezt a felvetődő recepciótörténeti (?) feladatot kell egy módszertanilag igaz-igén rigorózus tanulmánynak megoldania.

Felhasznált irodalom

Feltétlenül meg kell említeni, hogy a jelen írás létrejötte csak harmadsorban köszönhető annak, aki a nevével jegyzi. Hanem köszönhető mindenekelőtt Lukács Sándornak, aki már első találkozásukkor felhívta a szerző figyelmét e múlt századi itáliai állambölcselek olvasásának szükségességére, másodsorban pedig Réz Pálnak, aki a szerzőt a legrekkenőbb nyárban, bezárt könyvtárak évadján munkára szorította, és így holmi szerteszt heverő cédulák összerendezésére készítette.

Eötvös beszédét az olasz segélyről lásd: ARCKÉPEK ÉS PROGRAMOK. Bp., 1975. 549–554. o. AZ 1848IKI FORRADALOM TÖRTÉNETE az Országos Levéltárban található, *P 834, 1. cs.* jelzet alatt. Mivel a jelen cikk kéziratának leadásakor nyomtatott szöveg még nem hozzáférhető, ezért az eredeti főlíókra hivatkozom. Az idézetek helyei rendre: 202 verso, 243 v., 181 v–182 recto, 185 v., 203 r., 221 r., 214 r., 215 r., 192 r., 215 r., 243 v., 245 r., 209 v. Az INSURRECTION... általam használt kiadása: (Torino), 1949, a cura di Cesare Spellanzon. Az idézetek: 194–195., 179–180., 184., 179. o. Cattaneo munkáinak a magyar liberálisok álláspontjával való összehasonlítására egyébként modern életrajzának szerzője, Clara Maria Lovett is biztat: CARLO CATTANEO AND THE POLITICS OF THE RISORGIMENTO, 1820–1860 (C. C. ÉS A RISORGIMENTO POLITIKAI KÜZDELMEI, 1820–1860). The Hague, 1972. 31. o. 71. számú jegyzet. Cattaneo zsidókról írott tanulmányának teljes címe: RICERCHÉ ECONOMICHE SULLE INTERDIZIONI DALLA LEGGE CIVILE AGLI ISRAELITI (GAZDASÁGI VIZSGÁLÓDÁSOK A POLGÁRI TÖRVÉNYEKNEK A ZSIDÓKRA VONATKOZÓ TILTÓ RENDELKEZÉSEIRŐL). A MACHIAVEL (Paris, 1849) idézett helyei rendre: 149., 128., 131., 144., 141., 149. o. A FILOSOFIA DELLA RIVOLUZIONE általam használt kiadása: Milano, (1970), a cura di Giuseppe Santonastaso. Az idézetek helye: 320–323., 21. o. A POPOLI DELLA MONARCHIA AUSTRIACA! (AZ AUSZTRIAI BIRODALOM NÉPEIHEZ!) című kiáltvány a DELL'INSURREZIONE DI MILANO NEL 1848 E DELLA SUCCESSIVA GUERRA (AZ 1848-AS MILÁNÓI FELKELÉS ÉS AZ AZT KÖVETŐ HÁBORÚ), Firenze, 1949 című kötetben van kiadva, 355–357. o. A Dunai Egyesült Államokra vonatkozó részt egy 1851. augusztusi, E. Cernuschinak írott leveléből idézi Giusti, Wolf: CARLO CATTANEO DI FRONTE ALL'AUSTRIA E AL MONDO SLAVO (C. C. SZEMBEN AUSZTRIAVAL ÉS A SZLÁV VILÁGGAL). Trieste, 1958. 9. o. Eötvös mondata a monarchia erejének szükségességéről: MÜNCHENI VÁZLAT. OSzKKt, Fol. Hung. 1509., 10 v. A Kemény-idezetet lásd: VÁLTOZATOK A TÖRTÉNELEMRE. Bp., 1982. 244. o. Eötvös röpiratából az idézet: REFORM ÉS HAZAFISÁG. Bp., 1978. II., 481. o. Az URALKODÓ ESZMÉK első kötetének szövegét vagy a legújabb kiadás (Bp., 1981) alapján idézem, vagy – ha ez nem pontos – saját fordításban adom vissza az eredeti német szöveget (Leipzig, 1854), amit az oldalszám elé tett „N” betű jelez. Az idézetek: 84., 81., N 38., 114., N 35. o.